

Yayın Değerlendirme / Book Reviews

Zekeriya Kurşun, Küçük Said Paşa: Sultan II. Abdülhamid'in Gölgesi,

İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2024, 9786256385993, 416 s.

Emin Karataşlıoğlu*

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Tarih bölümü öğretim üyesi Prof. Dr. Zekeriya Kurşun, otuz yılı aşkın bir süre Marmara Üniversitesi'nde öğretim üyeliği, çeşitli kademelerde idarecilik ve kurul üyelikleri; Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih Komisyonu üyeliği ve Türk Tarih Kurumu muhabir üyeliklerinde bulunmuştur. Ayrıca Ortadoğu ve Afrika Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (ORDAM) müdürlüğünü yürütmektedir. Osmanlı Devleti, Ortadoğu coğrafyası ve Türk-Arap ilişkilerini konu alan eserleri bulunmakla beraber bu alandaki arşiv belgelerine dayalı çalışmalarını sürdürmekte ve genişletmektedir. Aynı zamanda kurucusu olduğu Ortadoğu ve Afrika Araştırmacıları Derneği'nin (ORDAF) başkanıdır.

Kitap, Sultan II. Abdülhamid döneminde yedi defa, II. Meşrutiyet yıllarında ise iki defa sadarete getirilmiş olan Küçük Said Paşa'nın hayatı etrafında bir dönem okumasını içermektedir. Eser, giriş ve dokuz bölümden meydana gelmektedir.

* Lisans öğrencisi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul/Türkiye, muhammetkarataslioglu@gmail.com, orcid.org/0009-0009-8241-4138.

Kurşun, çalışmasının “Giriş” bölümünde -ilerleyen sayfalarda detaylandıracağı üzere- II. Meşrutiyete giden süreci ve ilan edildiği gece yaşananları “Rumeli’de genç subayların yaktıkları ateşin ışıkları Yıldız Sarayının uzandığı Boğazın sularına yansımaktaydı.” sözleriyle özetlemiştir.

Kitabın kaynaklarından birisi olan Said Paşa’nın hatıratı, tarihe hesap verme türünde değerlendirilmiş olsa da içerdiği belgeler sebebiyle döneminin birincil kaynağı olduğu vurgusu yapılmıştır. Nitekim paşanın vefatı sonrası peyderpey yapılan biyografi çalışmaları değerlendirildikten sonra modern anlamdaki biyografi türünden uzak oldukları ve günümüz okuyucusuna dil ve üslup bakımından hitap etmedikleri sonucuna varılmıştır. Dolayısıyla Osmanlı arşivinde yeni belgelerin ortaya çıkışı ve kaynaklara erişimin kolaylaşması Said Paşa hakkında yeni bir eserin yazılmasını gerekli kıldığı belirtilerek kitabın amacı ortaya konmuştur.

Giriş bölümünün sonuna gelirken “Said Paşa aslında kimdi, Sultan Abdülhamid’in otuz üç yıllık saltanatı döneminde yedi kere sadarete nasıl gelebilmişti ve en önemlisi sadrazamlık makamına geldiği sırada nasıl hareket etmiş ve padişah ile ayrı düştüğü konular olmuş muydu?” gibi soruların peşinde Osmanlı Devleti’nin son yıllarına damga vuran olaylar ve Said Paşa’nın bu olaylardaki rolü, kaynaklar dikkate alınarak yeni bir yorum ile ele alınmıştır.

Yazar, “Mehmed Said’in Ailesi, Yetiştirilmesi ve İlk Görevleri” başlıklı bölümde, Mehmed Said’in aile hayatından ve ilk görevlerinden bahsederken diğer bölümlerde olduğu gibi alt başlıklar halinde ilerlemiştir. Paşanın ailesi hakkında kaynakların yeterli olmadığı ancak Osmanlı Devleti’nde yetenekli insanların nesebine bakılmayıp sadaret dahil diğer bütün görevlere gelebilecekleri vurgulanmıştır. Mehmed Said’in babası Seb’azadelerden Hasan Efendi’nin oğlu Ali Namık Efendi’nin, Esat Muhlis Paşa’nın himayesinde yetişmesi, “yazı kabiliyetini ve edebi kişiliğini onun yanında edinmesi” ve Anadolu’nun muhtelif vilayetleriyle İran ve İstanbul’da üstlendiği çeşitli vazifelerle çektiği mali zorluklar anlatılmıştır.

Ali Namık Bey üzerinden 19. yüzyılda bir Osmanlı memurunun yetişme tarzına, İran’da ilk defa daimî elçiliğin açılmasına ve akabinde yaşanan olaylara ışık tutulmuştur. Kitabın kahramanı Mehmed Said babasının ölümünden sonra ailesinin geçimini üstlenmek zorunda kalacaktır. Erzurum Vilayet Meclisi Reisi ve Defterdarı Seyyid Muhammed Hazım Efendi’nin, ailenin durumunu İstanbul’a bildirmesi Mehmed Said’in 16 yaşında Erzurum Tahrirat odasında ilk devlet görevine başlamasını sağlamıştır. Bir süre sonra ailesi ile İstanbul’a gelerek hem Kalem’e devam edip hem de Ayasofya medresesinde ilim tahsil ederken özel hocalar aracılığıyla da hukuk, ekonomi ve lisan eğitimleri almıştır. Said Bey’in bundan sonra görev aldığı Takvim-i Vekayi müdürlüğü, Şûrâ-yı Devlet’te baş

muavinliği ve sadaret mektupçuluğu onu üst bürokrasiye taşıyan basamaklardan bazılarıdır. Görevlerinin yanı sıra hazırladığı makale, layiha ve nizamnamelerle devletin içinde bulunduğu problemlere çözümler üretmeye çalışması bir nevi gelecek bölümlerin habercisi niteliğindedir.

Giriş bölümündeki sorulardan birinin cevabı, bölüm biterken Mahmud Nedim Paşa ile Said Bey arasında yaşanan olayların satır aralarında verilmiştir. "... Said Bey'in üst bürokrasiye intisabından sonra pek çok devlet adamı ile çalışmış olması ve o güne kadar kimseye intisap etmemesi..." Said Bey'i çözümlenmeye çalışmanın sadece ilk adımı olup karakterini açıklamıştır. Nitekim siyasi hayatının sona erdiği 1912 yılı içerisinde yaşanan hadiseler sonucunda sadrazamlıktan istifa etmesi sonrası Sultan Mehmed Reşad ile Said Paşa arasında paşanın değişmeyen karakterini yansıtan bir diyalog geçmiştir.

Fuat Türkgeldi'nin ifadelerine göre padişah paşaya "Sizlere emniyetleri vardır, niçin istifa ettiniz?" diye sorduğunda paşanın cevabı İttihatçılar hakkında ulaştığı kanaat bakımından oldukça önemliydi. Cevabında "Onların bana emniyeti vardı ancak benim onlara emniyetim yoktu." demiştir. Nitekim İttihatçılarla ilişkisini kestiği gibi, artık siyasi hayatının sadaret dönemini de kapatmıştır.

"Sultan II.Abdülhamid ve Said Paşa" başlıklı bölümde ise 1876 yılında yaşanan saltanat değişiklikleri, Kânûn-ı Esâsî'nin ilanı, 93 Harbi ve Bâbîâlî'nin gücünün saraya nakledilmesi ve Said Paşa'nın Adliye Nâzırı olduğu sırada Sultan Abdülhamid'e sunduğu ıslahat programı üzerinde durulmuştur. Ayrıca sultanın hal edilme tedirginliği de olaylar silsilesi halinde aktarılarak tartışılmıştır. Genel manada Said Paşa'nın kaleminin gücüne dikkat çekilmiş sultana sunduğu ıslahat layihaları ve yaşanan olaylarda ne derece rolü olduğu, II. Meşrutiyet yıllarında ona yöneltilen ithamlarla paşanın karşı cevapları bir bütün olarak yansıtılarak tarihî olaylar aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Paşaya yöneltilen eleştirilerden birisi gücün Bâbîâlî'den Mabeyne nakledilmesi meselesinde onun sorumlu görülmesidir. Bu hususta devre damgasını vurmuş isimlerden Tahsin Paşa, Mahmud Celalettin Paşa ve İzzet Paşa'nın farklı yaklaşımları bir arada sunularak konunun doğru anlaşılmasına çalışılmıştır.

Bölümde anlatılan bir diğer mevzu ise paşanın II. Abdülhamid'e sunduğu ıslahat programıdır. Yazar, alt başlıklar halinde devletin içinde bulunduğu durumu açıklarken alınması gereken aksiyonu da belirtmiştir. Said Paşa'nın yaptığı önerilerin; onun muhafazakâr, merkezîyetçi, İslamcı ve yenilikçi düşüncelere sahip bir karakterde olduğunu ortaya koyduğunu ifade etmiştir. Kaleme alınan bu layihalar sultanın fikirleri doğrultusunda mı yazıldı yoksa II. Abdülhamid'in politikaları Said Paşa'nın sunduğu fikirler doğrultusunda mı şekillendi sorula-

rına ise satır aralarında cevap bulunurken diğer taraftan 19. yüzyılda Osmanlı Devletinin beka meselesi haline gelen meseleleri Said Paşa ve Sultan Abdülhamid perspektifinde anlatılmıştır.

“Zor Zamanların Sadrazamı Said Paşa” başlıklı bölüm, Said Paşa’nın birinci ve ikinci sadaret dönemini kapsar. 93 Harbi sonrası imzalanan Berlin ve Kıbrıs anlaşmalarının dayattığı sorumlulukları Osmanlı hükümetine bir an önce yaptırmak için İngiltere başta olmak üzere antlaşmanın diğer taraf devletleri diplomatik baskıyı artırır. Bu baskılar neticesinde II. Abdülhamid’in talebi üzerine Meclis-i Vükela’da görüşülen reform paketinin mazbatasını başvekil Said Paşa tarafından sultana sunulmuştur. Mazbata devletin selameti için yapılması gerekenleri ve antlaşmalar gereği devletin yapmakla yükümlü olduğu ıslahatları içerir. Kitabın gidişatının bir bakıma bu reformların yapılıp yapılamaması ya da ertelenip ertelenmemesi üzerine olduğu düşünülebilir.

Said Paşa’nın ilk başvekaleti sırasında ıslahat meselesi ile diğer bazı meselelerin görüşülmesi ve önlem alınması amacıyla “Kelime-i Tevhid Ahkâmını Muhafaza Encümeni” kurulmuştur. Kurulan bu encümenle alakalı defterin ilgili satırları ve sunulan ilk tezkireye bu bölümde yer verilmiştir. “Kanun-i Esasinin tadili ve Abdülhamid ile özdeşleşen ideolojinin dayanağı olabilme ihtimali bu encümeni önemli kılmaktadır.” İlerleyen yıllarda encümene ne olduğu ile ilgili bir kaynağa ulaşamadığı belirtilmiştir. Satır aralarında yürütülen tartışma neticesinde varılan nihai sonuçta bir derin devlet fikri olabileceği de öngörülmüştür. Said Paşa’nın sadareten azli meselesinin kitabın sonuna değin her fırsatta tartışıldığı ve yorumlandığı görülmüştür. Nitekim bu bölümde, gerçekleşen azlin Sultan Abdülhamid’in bir taktiği olabileceği ifade edilmiştir.

1880’lere gelindiğinde, Berlin Antlaşması’na taraf olan devletlerin Anadolu ve Rumeli vilayetlerinde yapılmasını istedikleri reformlar sebebiyle baskıları artmıştır. Bu durumda Sultan Abdülhamid eski başvekilinden bir ıslahat layihası isteyecektir. Kalem konusunda kabiliyeti yüksek olan Said Paşa bu layihasında devletin içinde bulunduğu durumu tarihî örneklerle açıklamıştır. O, devletin yükselişini maarife yani bilgiye ve ahlaka bağlarken, devletin bozulmasını ise eğitimin, mülki ve askeri kanunların bozulması olarak değerlendirmiştir. “Büyük Petro’nun vasiyetnamesi gibi bir vasiyetname isterim.” diyen Sultan Abdülhamid’e sunulan bu layihayla 19. yüzyılın son çeyreğinin birçok açıdan tahlil edildiği görülür.

“Said Paşa’nın Yeni İktidar Dönemi: Üç ve Dördüncü Sadaretleri” başlıklı bölümde ise paşanın başvekillikten azline sebep olan Mısır meselesi aktarılmaktadır. İngiliz donanmasının İskenderiye önlerine demirlemesiyle kriz dahada

alevlenmiştir. Yaşanan bu hadise Said Paşanın üçüncü defa göreve getirilmesini sağlamıştır. Hareketli geçen bir gecenin sonunda İngiliz elçisi Bâbîâli'nin istediği mühleti vermeyi kabul etmiştir. Ancak İngiliz sefaret binasından çekilen bu telgraf, İskenderiye Limanı açıklarına demirlemiş olan İngiliz donanmasına ulaşıp bombardımanı durdurabilecek midir?

Bölümün ele aldığı diğer bir konu “Padişahın hal edilme meselesidir.” jurnallerin birinin gelip diğerinin gittiği bir devirde bu meselenin “padişahın hal korkuları ve etrafındakilerden duyduğu kuşkular üzerinden okumanın yanlış olduğu; ona bu korkuları yaşatanların entrikalarının bu işte rol oynadığı” ifade edilmiştir. Yazar kırk sekiz saat zarfında yaşanan bu hadiseyi bir kurgu içinde arşiv kaynaklarına ve hatıratlara dayanarak nakletmiştir. Said Paşa'nın görevden alınma anında Sultan Hamid tarafından başına silah dayanmasının olayı diğer azillerden farklı ve bir o kadar da heyecanlı kıldığı görülür. Olayın üzerinden 48 saat geçmesinin ardından yeniden sadarete getirilen Said Paşa, padişahın sorduğu bir soru ve istediği çözüm üzerine yazdığı -görevden ayrıldığı ve yeniden tayin edildiği durumlarda alışkanlık haline gelen- uzun layihalarına bir yenisini daha ekleyecektir.

Dış politikaya merakı olan, ileride diplomat olmayı düşünen ve Avrupa devlet adamlarının 18., 19. ve 20. yüzyılda güttükleri politikayı merak edenler için son derece önemli bilgiler veren bu layihasında Said Paşa; “Avrupa devlet adamlarının Osmanlı Devleti için üç ayrı fikir geliştirdiklerini” söylemektedir. Burada takip edilen anlatım kısa da olsa paşanın layihasından sadeleştirilerek yapılan alıntı ve yazarın konuları birbirine bağlayarak anlatma yoluna gitmesi dikkat çekicidir.

Örneğin; “Paşa layihasında II. Abdülhamid'i tedirgin edecek bir iddiada bulunacaktır.” tarzında cümlelerle akışa hız katılmıştır. Bölümün Said Paşa'ya yapılan bir eleştiri ile noktalandığı görülür. Burada olduğu gibi kitabın muhtelif yerlerinde de Said Paşa'nın bazı yönlerinin eleştirildiği görülmüştür.

“Devleti Hak Eden Adam” başlıklı bölüm, Said Paşa'nın ilk dört sadareti döneminde hayata geçirdiği icraatları ve -sultanın desteğiyle- devleti dönüştürme çabalarını kapsamıştır. Yazar yapılan yeniliklere geçmeden evvel, dönemi okuyan çoğu kişinin aklında belirecek bir soruyu tartışarak “yapılan reformların kime mal edilmesi gerektiğine” değinmiştir. Bu hususta sultan, sadrazam ve nazır üçlüsünün her birinin payı olabileceği kabul edilmiş ancak Mabeyin ile Bâbîâli arasındaki dengeyi sağlayan “güçlü” sadrazamın daha fazla payı olabileceği sonucuna varılmıştır. Nitekim Said Paşa'nın beşinci sadareti sonrası işlerin değişeceği görülecektir.

Harici ve dahili reform ve sorunlara çözüm getirmesi bir bütünlük arz edecek şekilde ele alınırken; olaylar karşısında Said Paşa'nın takındığı tavırların sonucuna bakılarak kişilik analizi yapılmaktadır. Bu sayede hem kitabın baş kahramanı tanımlanmış hem de olayların gidişatı görülebilmiştir. Bu bölümde Said Paşa'nın ne denli "büyük bir devlet adamı" olduğu, her bir konuya müdahil olduğu ve öngörülü bir kişiliğe sahip biri olduğu vurgulanırken; zaaf sayılabilecek kimi yönleri de aktarılarak politik söylemden uzak normal bir beşer portresinin ortaya çıkartıldığı görülmüştür. Nitekim "Bu konuda toptancı bir yaklaşım sergilemek yerine yaşanan olaylar bazında değerlendirilmesi gerekmektedir." ifadeleri kitabın muhtevasını açıklamıştır.

"Mecburi Sadrazamlık" bölümü ise Avrupalı devletlerin dayattığı ıslahat maddelerinin tartışılması, Ermeni ayaklanması ve Makedonya isyanı ile geçmiştir. Biyografik temalı bir eser olması hasebiyle cereyan eden olaylar Said Paşa etrafında ele alınmıştır. Dolayısıyla bölümün kapsadığı meselelerin sebebinin veya sonucunun, paşaya sadareti veya mazuliyeti getirdiği görülür. Bu durum yazmayı pek seven paşanın layihalar kaleme almasına sebep olacaktır. Layihaların okunup yorumlanması ve olaylar ile okuyucuya sunulması dönemin anlaşılması ve zihinde berraklaşması açısından da son derece önemlidir.

Said Paşa'nın göreve getirilişinde yaşanan görüşme trafiğine ve Batı baskısına yansıyan birbirinden farklı iki yoruma değinilmiştir. Görevden azil sebebi hakkında kaynakların konuşturulması olarak nitelendirilebilecek arşiv belgeleri ve hatıratlar aracılığıyla altı ayrı yorum ve değerlendirmenin bir arada sunulup genel kanaate varıldığı görülür. Bu durumun okuyucu açısından tarihte yaşanan olayların bir tek sebebe bağlanamayacağını ve birden fazla nedenle açıklanabileceğini göstermesi açısından iyi bir örnektir.

Bu bölümün en çok dikkat çeken yönü ise Avrupalı devletleri birbirinden ayırma politikası ve Balkanlarda kurulacak yeni kiliselerin desteklenmesidir. Bu iki hususu önemli kılan ise Sultan Abdülhamid'in en bilinen politikaları olmalarıdır. Bölümün sonuna doğru gelirken eleştirilerden de bahsetmek gerekir. Nitekim beşinci sadaretin fırtınalı bir döneme denk geldiği ve Said Paşa hakkında "Selefleri gibi mülki ve idari ıslahat konusunda kayda değer bir şey yapmamıştır." yorumu yapılmıştır. Ayrıca paşanın kendisi de maliyeyi düzeltemediğini itiraf eder. Satır aralarında bunun sebeplerine genişçe yer verildiği görülür.

"Said Paşa'nın Mazuliyet ve Mağduriyet Yılları" başlıklı bölümde, paşanın özel hayatı ve Abdülhamid ile olan ikili ilişkisi üzerinde durulmuştur. Nişantaşı semtindeki konağı, çocukları ve sadaret makamında olmadığı yıllarda gözetim altında tutulması ve paşanın buna karşı tepkisi anlatılmıştır. Bu gibi konuların

genele yayılmayıp bu bölümde aktarılıyor olması akışı nasıl etkiler? Altıncı ve yedinci sadareti arasındaki görevsiz geçen zamanın genişliğinden istifade etmek istenmiş olabilir. Bu sürede doğal olarak eve kapanacak olan paşanın özel hayatının ve aile ilişkilerinin anlatılmasının konu bütünlüğünü bozmadığı görülür.

Bu süreçte saray ve paşa arasında yeni görev ve sorumlulukları içeren bir dizi görüşme yaşanmıştır. Görüşmelere yansıyan diyalog ve yazışmalar Sultan Abdülhamid'in ve Said Paşa'nın zihin dünyalarının anlaşılmasını sağlamıştır. Nitekim bir süre sonra Said Paşa'nın İngiliz Sefarethanesine sığınması görüşmelerin Paşa'nın zihninde farklı algılandığı düşünülmektedir.

“Yeni Devir Eski Sadrazam: II. Meşrutiyet Yıllarında Said Paşa” başlıklı bölümde ise İttihatçıların Rumeli’de ayaklanması ve II. Meşrutiyetin ilan edilmesiyle içte ve dışta yaşanan olaylar ele alınmıştır. Ayrıca giriş kısmında sorulan “Sadrazamlık makamına geldiği sıralarda nasıl hareket ettiği ve padişah ile ayrı düştüğü konular olmuş muydu?” sorusunun cevabı paşa ile sultan arasında geçen bir telgraf ile aydınlığa kavuşmuştur.

Cemiyet, Reval görüşmelerini “Osmanlının taksimi ve Makedonya bölgesinin elden çıkma ihtimalinin olması” olarak okumuş bu durumu da “meşruti idarenin olmayışına” bağlamıştır. Reval görüşmelerinden “Devletin en uzun gecesi.” olarak tanımlanan 22 Temmuz’a kadar meydana gelen suikastlar ve merkezle Rumeli arasında geçen hadiselerin akıcı bir üslupla kaleme alındığı görülür. Nitekim en kritik hadiselerden birisinin de 7 temmuzda yaşandığı düşünülmektedir. Mitroviçe kumandanı Ferik Şemsi Paşa'nın Manastır telgrafhanesinde hayatının son telgrafını “Cemiyetin nerede olduğunu kimsenin bilmediğini, fakat incelemelerde bulunmak üzere İştîp taraflarına gönderilen Enver Bey'in de kıyafet değiştirip cemiyet-i fesadiyeye katıldığını haber veriyordu.” Cümlesiyle bitirip kapı eşiğinde onu bekleyen soğuk bir namluya doğru ilerlemesi olayların geldiği vahim noktayı göstermektedir.

Geçen bölümlerde de görüldüğü üzere yaşanan bu hadise Said Paşa'nın tekrardan sadarete getirilmesini sağlayacaktır. Sultan, Said Paşa'yı sadarete getirmekle neyi amaçlamış olabilir? Nitekim II. Meşrutiyeti ilan eden geçiş hükümetinin de sultanı hal eden meclisin de başında Said Paşa vardı! Kitabın sonuna doğru gelirken paşanın neden bu davranışları sergilediği tartışılmıştır.

“Said Paşa'nın Fikirleri, Eserleri ve Şahsiyeti” başlıklı son bölüm Said Paşa'nın fikirleri, eserleri ve şahsiyeti bağlamındadır. Paşa'nın saltanata, meşrutiyete ve cumhuriyete nasıl baktığı ve devlet yönetiminin esaslarının neler olduğu konusunda düşüncelerine yer verilmiştir. Şahsiyeti hakkında iyi ve kötü huylarının yaşanmış olaylar bağlamında ele alındığı görülür.

Dokuz bölüm boyunca her yönüyle ele alınan Said Paşa'nın fikirlerine hangi tarih aralığından bakarak değerlendirilmeye tabi tutulmuştur? Bu hususta "Genç meşrutiyetçilerin Paşayı görmek istedikleri çizgide lanse etmesi, birçok tarihçinin bu durumdan etkilenmesine ve paşayı geç dönemin bakışı ile tetkik etmesine sebep olmuştur. Dolayısıyla onu istedikleri çizgide görememişlerdir." yorumu yapılarak farklı bir bakış açısı ile kitabın ele alındığının altı çizilmiştir. Yazara göre "Paşa'nın fikirleri Tanzimat süreci ve II. Abdülhamid rejimi sürecinde" şekillenmiştir.

Küçük Said Paşa: Sultan II. Abdülhamid'in Gölgesi başlığı ile neşir olunan eserde önkabullerden ziyade dönemin kaynaklarının dikkate alınarak meselenin özüne inilip karşılaştırmalı olarak olayların sunulduğu ve nedenler silsilesi sonrası sonuca varılmaya çalışıldığı görülmüştür. Sonuç olarak Said Paşa'nın şahsında Sultan II. Abdülhamid dönemi ve II. Meşrutiyet yılları; arşiv belgeleri ve hatıratlar gibi birinci elden kaynaklara dayalı olarak ele alınmıştır. Dipnotlara boğulmaması ve kimi yerde alıntıların günümüz Türkçesi ile verilmesi kitaba akıcılık katmıştır.

Diğer taraftan seçilen başlıkların dikkat çekici olması ve olayların bir kurgu içinde verilmesi konuları ilginç kılmıştır. Bu çerçevede kitabın akademik camia dışına çıkartılarak daha geniş kitlelerin istifadesine sunma amacı güdüldüğü düşünülebilir. Said Paşa'nın ve Sultan Abdülhamid'in zihin dünyalarının ele alınıp değerlendirilmesi kitaba farklılık katarak tarihçiliğin multidisipliner yönünü ifade etmektedir. Nitekim bu hususta daha önce yazılanların tekrar edilmeyip ortaya yeni bir yorum konması kitabın değerini artırmaktadır.

Araştırmacıların Katkı Oranı

Araştırmanın her aşamasından yazar sorumludur.

Çatışma Beyanı

Araştırmada herhangi bir çıkar atışması bulunmamaktadır.